Journal of Language Studies. **Vol.7, No.4, 2023, Pages (112-134)**
DOI: https://doi.org/ 10.25130/lang.7.4.6

ISSN: 2663-9033 (Online) | ISSN: 2616-6224 (Print)
Journal of Language Studies
Contents available at: http://www.iasj.net/iasj/journal/356/about

Kurdish Nationalism Discourse

(Illusory reaction of fear and extermination)

Assistant Prof. Dr . Muhammad Amin- M. N. Amin*
Sulaymaniyah University, Faculty of Languages, Department of Kurdish Language
muhamad.noori@uvivsul.edu.iq
&
Assistant Prof. Beston Adel Ali
Kirkuk University, College of Education for Humani, Department of Kurdish Language
Bestoongle@uokirkuk.edu.iq

Received: 12 /11 / 2023 , **Accepted:** 3 / 12 /2023, **Online Published: 31 / 12/ 2023**

© This is an open Access Article under The Cc by LICENSE
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Abstract

migration, separation, hatred and so on The opposite is true, when the discourse of the poets is reflected in the puzzle of resistance and attempts to embody the struggle and prove national identity. This research, entitled (Discourse of Kurdish Nationalism (Reaction to the Illusion of Fear and Expression)) attempts to highlight the importance of

* **Corresponding Author**: Dr. Muhammad Amin**, Email:** muhamad.noori@uvivsul.edu.iq
Affiliation: Sulaymaniyah University - Iraq

the discourse of resistance in the city The poems of some poets, which are reflected in their poems according to the stages of Kurdish poetry. As a reaction to the oppression that creates hatred in the minds of the defenders.

Keywords: Nationalism - Discourse - Resistance.

(خطاب القومية الكوردية) يعكس وهم الخوف والقمع

أ.م.د. محمد امين محمد نوري امين

جامعة سليمانية – كلية اللغات - قسم اللغة الكوردية

و

أ.م. بيستون عادل علي

جامعة كركوك – كلية التربية للعلوم الإنسانية - قسم اللغة الكوردية

المستخلص

القومية مسالة مهمة ومتكاملة ، وهي جزء من المشاعر الإنسانية تجاه القضايا الوطنية، خاصة عندما يعاني الشعب من الاحتلال و التهجير والاستبداد والكراهية وما إلى ذلك، ويتجلى خطاب الشعراء في لغز المقاومة ومحاولات تجسيد.النضال وإثبات الهوية الوطنية. وبحثنا الذي يحمل عنوان (خطاب القومية الكوردية) يعكس وهم الخوف والقمع. وتأتي المحاولة لتسليط الضوء على أهمية خطاب المقاومة في قصائد بعض الشعراء، والذي ينعكس في قصائدهم بحسب مراحل تطور الشعر الكوردي. كرد فعل على القمع الذي يخلق الكراهية في نفوس المدافعين.

<u>الكلمات الدالة</u>: مفتاح الكلمات- القومية – الخطاب - المقاومة.

گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی

(پەرچەکرداری وەهمی ترس و قڕکردن)

پ.ی.د.محمدامین محمدنوری امین

زانکۆی سلێمانی _ کۆلێژی زمان _ بەشی زمانی کوردی

و

پ.ی. بیستون عادل علی

زانکۆی کەرکوک کۆلێژی پەروەردەبۆ زانستە –مرۆڤایەتیەکان – بەشی زمانی کوردی

-پێشەکی :

نەتەوایەتی بەشێکی گرنگ و دانەبڕاوی هەستی مرۆڤە بەرامبەر بە کێشە نەتەوایەتیەکان، بە تایبەتی کاتێک نەتەوەیەک دووچاری داگیرکردن و مەرگەساتی کۆچ و دابڕان و ڕق و کینەی بەرامبەر دەبێت، ئەو کاتە گوتاری شاعیران لە جوغزی بەرەنگاری و هەوڵدان بۆ بەرجەستەکردنی خەبات و سەلماندنی ناسنامەی نەتەوایەتیدا بەرجەستە دەبێت. ئەم لێکۆڵینەوەیە،کە بە ناونیشانی (گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی (پەرچەکرداری وەهمی ترس و قڕکردن))ە هەوڵێکە بۆ خستنەڕووی گرنگیی گوتاری بەرەنگاری لە شیعری هەندێک لە شاعیران، کە بەپێی قۆناغەکانی شیعری کوردی ڕەنگدانەوەی لە شیعرەکانیاندا دەبێت. وەکو پەرچەکردارێک بەرامبەر بەو ستەمەی کە ڕق و کینە لە دەروونی بەرگریکاراندا دروستدەکات .

-هۆکاری هەڵبژاردنی بابەتەکە:

گرنگترین هۆکارەکانی هەڵبژاردنی ناونیشانی بابەتەکە دەگەڕێتەوە بۆ گرنگیی گوتاری ناسیۆنالیزم لە پێکهاتەی دەقی شیعردا،هەروەها گوتاری ناسیۆنالیزم بابەتێکی گرنگە و لە شیعری زۆربەی شاعیرانی کورد ڕەنگیداوەتەوە .

-ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا پەیرەوی ڕێبازی وەسفی شیکاریمان کردووە.

-ناوەرۆکی لێکۆڵینەوەکە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە لەدوو بەش پێکهاتووە لەگەڵ ئەنجام ولیستی سەرچاوەکان و پوختەی باس بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی . بەشی یەکەم لە دوو تەوەر پێکهاتووە لە تەوەری یەکەمدا باسی چەمک و پێناسەی گوتارمان کردووە و لە تەوەری دووەمدا باسی چەمک و پێناسەی ئەدەبی بەرەنگاریمان کردووە، هەروەها باسی ئەدگارەکانی گوتاری بەرەنگاریمان کردووە. بەشی دووەم

و کۆتایی لە یەک تەوەر پێکاتووە، کە باسی قۆناغ و ناوەڕۆکی شیعری بەرەنگاری ڕەنگدانەوەی بە شێوەیەکی پراکتیکی لە شیعری شاعیران کردووە. کۆتاییشدا ئەنجامەکان بە چەند خاڵێک دەستنیشانکراون لەگەڵ لیستی سەرچاوەکانش بەشێوەی ریزبەندی ڕیزکراون.

کلیلە وشە- ناسیۆنالیزم – گوتار- بەرەنگاری

بەشی یەکەم

تەوەری یەکەم

چەمک وپێناسەی گوتار

گوتار یەکێکە لەو زاراوانەی زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ مەیدانی ئەو چەمکانەی تێکەڵن بە زاراوەی تر لە بوارەکانی مەعریفەدا، وەك(تێوەرەکانی ڕەخنە و زانستی کۆمەڵایەتی و زمانەوانی وفەلسەفەو دەرونناسی.) گوتار چەمکێکی ڕەخنەییە گوزارشت لە کێشەیەکی دیار دەکات لە ڕەحنەی نوێدا .ئەوەی زیاتر کێشەکەی ئاڵۆز کردووە تێکەڵاوێک هەیە لە نێوان چەمکی گوتار و چەمکی دەقدا ، بۆیە ئەگەر بپرسین گوتار دەقە یاخود بە پێچەوانەوە دەق گوتارە ،ئەوە دەتوانین بڵێین سەرەڕای پەیوەندێکی بەهێز لە نێوان دەق و گوتاردا هەیە ، بەڵام ((دەق تا ڕادەیەکی زۆر ڕۆنانی ناوەوەی ئاخاوتنێکە و گوتار کارلێکردنی دەقەکەیە لە گەڵ دونیای دەرەوەی خوێدا، بە هەموو هەلومەرج و دەرکەوتەو پەیوەندی و بارەکانییەوە،چونکە گوتار یەکە یەکە پەیوەندی زمانی تێدا ڕێکدەخرێ)) (کەمال ،2009، 8) هەروەها دەبێت چەمکەکان بەشێوەیەکی گشتی دەستنیشان بکەین، چونکە گوتار لە سنووری ڕستەدا نەماوە کە پشت بە هەمان ئامراز ببەستێت، کە ڕستە لە سەری بەندە،لێکۆڵینەوەکان بەو ئاڕاستەیە چوون بۆ هەوڵدانی بنیاتنانی تیۆریەکی زمانەوانی، بۆ دوای دۆزینەوەی ئەو گوتانە بێت کە توانای شیکردنەوە و لێکدانەوەی دیاردەی ڕەوانبێژییان هەیە .سەبارەت بە مێژووی گوتار وەک چۆن ئاڵۆزی و ناڕوونی لە چەمک و پێناسەکەی هەیە، بە هەمان شێوەیە گەلێک ڕاوبۆچوون هەن سەبارەت بەسەرهەڵدان و بەکارهێنان و گەشەکردنی گوتار، ئەوەی دیارە و لە سەرچاوەکان سەلمێنراوە بۆ یەکەم جار ئەم زاراوەیە (ڕێنیە دیکارت 1596-1650) زانای فەرەنسی لە کتێبە بەناوبانگەکەی بە ناونیشانی (گوتاری ڕێباز) بەکاریهێناوەو لە کتێبەکەدا زیاتر گرنگی داوە بە گوتاری فەلسەفی)) (ڕەشید ،2014، 13) .

بەرەوپێشچوون و گەشەکردنی گوتاریش لە سەردەمی یونان و ڕۆمانەوە قۆناغ بە قۆناغ بەرەو گەشەکردن و پێشکەوتن چووە ، لە سەردەمی ئیسلامیشدا بە هۆی بانگەوازی ئایینی ئیسلام گوتار بەرەوپێشچوونی بەخۆیەوە بینی. کتێبی (کۆرسێ لە زمانەوانی گشتی) (دی سوسێر)ش یەکێکە لەو کتێبانەی گرنگی زۆری بە گوتار داوەو بە وەرچەرخانێک دادەنرێت لەو سەردەمەدا بۆ بەرەوپێشچوون و گەشەکردن و پێشکەوتنی گوتار، ئەویش لە ڕێگای توێژینەوەی دووانەی (زمان و ئاخاوتن) بوو) دی سوسێر (بۆ پەیبردن بە سنوورەکانی ئەو زانستەی لە زمان و پەیوەندییەکانی بە ئاخاوتنەوە دەکۆڵێتەوە ، پێویستە هەموو ئاڕاستە جیاوازەکانی ئەو زانستە دیارییبکرێت)) (سوسێر ،1985، 37) .

هەروەها (میشێل فۆکۆ) یەکێکی ترە لەو کارەکتەرانەی ڕۆڵی بەرچاوی بینی لە گەشەسەندو بەرەوپێچوونی گوتار،ئەویش بە هۆی ئەوەی گوتاری بەستەوە بە دیاردەکانی ژیان و کۆمەڵەوە، تێروانینی (فۆکۆ) بۆ گوتار جەختی لەوە دەکردەوە ((گوتار بەتەنیا ڕێگایەک نییە بۆ گوزارشتکردن لە چەند بیرێک بە یەکەوە گرێدابن،یاخود گفتوگۆیەکی بازاڕیی ساکار نییە ، بەڵکو دیاردەیەکی مرۆییە و بوارێکە خودەکان لە خۆیدا کۆدەکاتەوە تەلارێکی بونیادنراوە لەسەر کۆپەیوەندییەکی دارێژراوی سیستماتیک، وەک چۆن بوارێکی سەربەخۆیە بۆ ڕاڤەکردن و لێکۆڵینەوە)) (حرب ،1986، 1771).

بۆیە دەکرێ بڵێین ئەو کارەکتەرانەی ئاماژەمان پێکرد هەریەکەیان بە پێی راوبۆچوون و بوارو پسپۆری خۆیان رۆڵێکی گرنگیان بینیوە لە گەشەکردن و پێشکەوتن و بەرەوپێشچوونی گوتار .

سەبارەت بە رەچەڵەکی زاراوەی گوتار . کە لە دوو بەش پێکهاتووە (dis+ course) وشەی (dis) لە زمانی ئینگلیزیدا زیادکردنێکە بۆ سەرەتای هەندێک وشە دادەنرێت بۆ گۆڕینی مانا یاخود شێواندنی مانای وشەی پێچەوانە بۆ نموونە وشەی (bilive) بە واتای باوەڕپێکراو دێت، بەڵام کاتێک وشەی (dis) ی لە سەرەتاوە وەک پێشگرێک بۆ زیاد دەکرێت واتاکەی دەگۆڕدرێت بۆ کوفر (disbilive)، هەروەها وشەی (infect) بە واتای تووشبوون دێت، بەڵام (disinfect) بە واتای تووشنەبوون دێت)) (Bill،2007،11) ئەسڵی زاراوەکەش لە وشەی (Discurere) ی لاتینییەوە وەرگیراوە کە بە واتای ((ڕێ رۆشتن بێرە و بەوێدا)) (بولنوار،2009، 2) لە سەرەتاشدا واتای وشەکە هیچ پەیوەندیەکی بەو واتایەوە نەبوو، کە ئێستا زاراوەی گوتار هەیەتی، هەروەها زاراوەی گوتار ((بەردەوامی هەمان دەربڕینە کە لە شوێنی تر لە بری وشەی (Lodos) ی یونانی بە کارهاتووە)) (ئەمین،2008، 8) لە زمانی عەرەبیشدا زاراوەی گوتار بە واتای گەیاندنی واتا بە گوێگر لە ریگای ئاخاوتنەوە)) (العموش،2008، 22) واتا بنەچەی زاراوەی گوتار دەگەڕێتەوە بۆ(Discurere) ی لاتینی و لە زمانی ئینگلیزیش (Discourse) پێدەوترێت و لە زمانی عەرەبیدا (خطاب) ی پێدەوترێت و لە زمانی فارسی (گفتمان) ی پێدەوترێت و لە زمانی کوردیش (گوتار) ی پێدەوترێت .

سەبارەت بە پێناسەکردنی چەمکی گوتار وەک لەسەرەتاشدا ئاماژەمان پێکرد یەکێکە لەو چەمکانەی لە بوارەکانی تری وەک (زمانەوانی، زانستی کۆمەڵایەتی، فەلسەفە، دەروونناسی، تیۆری رەخنە) وچەندین بواری تر بەکاردێت. بۆیە یەکێکە لەو بابەتانەی جۆرێک لە ئاڵۆزی و ناڕوونی تێدایە. ئەمەش وادەکات کە ئەستەمە بێت بتوانین و بگونجێ پێناسەیەکی یەکگرتووی بۆ بکەی، ئەو پسپۆرانەی لە سەر ئەم چەمکە دواون و لێکۆڵینەوەیان ئەنجام داوە و پێناسەیان بۆ چەمکی گوتار کردووە، هەر یەکەیان بە پێی دیدو تێروانین و بۆچوونی تایبەتی خۆیان پێناسەیان کردووە. بۆیە هەوڵدەدەین چەندین پێناسەی جیاواز بە پێی بوارە جیاوازەکانی بەکارهێنانی گوتار بخەینە ڕوو. بۆ نموونە یەکێک لە پێناسەکانی گوتار ((ئەو هونەرەیە کە قسەکەر ئاراستەی جەماوەی دەکات، نابێت ئاراستەی قسەکە بە شێوەیەکی هەڕەمەکی بێت ،بەڵکو بە گوێرەی بۆنەو هەڵکەوتی تایبەت و دەوروبەربێت. کە گوتارەکەی تێدا پێشکەشدەکرێت و رێکدەخرێت)) (عەلی ،2012 ،59) واتا ئەو پەیامەی ئاراستەی جەماوەر دەکات دەبێت لەگەڵ تایبەتمەندی وسروشتی ئەو جەماوەرە بگونجێ و مەبەستی ڕاکێشانی رای جەماوەربێت و ئەو ئامانجەی هەیەتی بیپێکێ. ئەگەر لە ڕووی زمانەوانیەوە پێناسەی گوتار بکەین ((گوتار کۆمەڵە تێکستێکە کە لە چەند پەیوەندییەکی زمانەوانی هاوبەش پێکهاتووە لە چوارچێوەی دوابەدوایەکیەکی هاوبەندی لە چەند شێوازێکی بەکارهێنانی دەق، کە دەشێت دواتر بگەڕێتەوە سەری ،ئەگەر دونیای دەق هاوتەریبیەکی مەعریفی بێت بۆ کۆمەڵە

زانیارییەکی گوازراوە و چالاک دوای ئەوەی لە میشکدا لە میانەی بەکارهێنانی دەقەوە یەک دەگرێنەو))(دی بوجراند،1998، 6)، کەواتە دنیای گوتار کۆمەڵێک رووداوی گفتوگۆکردنە، کە لە میانەی چەند پەیوەندییەکی هاوبەشەوە لە نێو کۆمەڵەیەکی زمانەوانی لە کۆمەڵگایەکدا یەکدەگرێتەوە. یاخود کۆمەڵە خەمێکی مەعریفیە، کە لە چوارچێوەیەکدا گوزارشتی لێ دەکرێت. (هاریس) ش لە پێناسەی گوتاردا دەڵێت: ((بێژەنێکی درێژە یاخود دوابەدوایەکیەکی رستەیە، کە کۆمەڵێکی داخراو دورستدەکات، کە لە میانەیەوە دەتوانرێت چاوە چاوەی بنیاتی زنجیرەیەک لە رەگەزەکانی قسە بکات)) (عباس،2016، 12) هاریس لە میانەی پێناسەیەکی ((بلوم فیلْد) ەوە بۆ ڕستە سنورێکی بۆ گوتار دەستنیشان کردەبێت، کە جەخت لە بوونی گوتار دەکاتەوە کە بستراوە بە سیستەمێکی دوابەدوایەکیی ڕستەوە، کە بنیاتی بێژاوەکە پێکدەهێنیت. ئەوەی کە توێژەری فەرەنسی (بنفنست) وای بۆ دەچێت، کە((ڕستە ملکەچی کۆمەڵێک سنوورە وەک ئەوەی بچووکترین یەکەی گوتار بێت)) (یقطین،2005، 17) لە رووی فەرهەنگیەوە گوتار ((یەکێکە لە دوو سەرچاوەی کاری (گوتاربێژ)، کە قسە دەکات و قسە دەنێرێت و قسە دەبێژێت، کە بە مانای ئاراستەکردنی قسەیە بۆ ئەو کەسەی کە تێدەگات)) (العموش،2008، 22). لە فەرهەنگی ئۆکسفۆردیشدا بەم شێوەیە پێناسەی گوتاری کردووە، کە((بریتیە لە هەر رێکەوتنێک لە نێوان زنجیرەیەکی بە دوایەکداهاتووی ڕستەی (گوتراو و نووسراو)) (عبدالکریم،2016، 106) واتا گوتار چ نووسراو وچ زارەکی بێت پێویستی بە رێکەوتنێک هەیە لە نێوان رستەکاندا بۆ گەیانی مەبەستەکەی. لە فەرهەنگی هاوچەرخیشدا دەبینین کە گوتار بە مانای قسەکردن و گوتن دێت، کە پێناسەیەک لەخۆدەگرێت وەک ((گەیاندنی مانا بۆ گوێگر لە میانەی قسەکردنەوە)) (خولی،1982، 103) هەندێکی تر پێیان وایە، کە((گوتار بریتییە لە ڕیزبەندی وشەو رێکخستنیان)) (فتحی ،1986، 173) هەندێک لە ڕەخنەگرانش وای بۆ دەچن، کە گوتار بریتییە لە ((قسەی بێژراو کاتێک کە باز بە سەر چەند رستەیەکدا دەدات)) (التونجی،300،1993) هەروەها ڕەخنەگرە ئوسولییەکانش ئاماژەیان بە گەشەسەندنی زاراوەی گوتار کردووە بەوەی کە((مانای ئەو کەسە دەگرێتەوە، کە گوتاری پێدراوە کە ئەوەش ئەو قسەییە کە پێی دەگەیەنرێت)) (حمادی ،1994، 23)

لە (معجم الوسیط) دا پێناسەی گوتار واهاتووە ((قسەی لەگەڵ کرد، گفتوگۆکردن، گوتار: قسەی لەگەڵ کرد و گفتوگۆی لەگەڵدا کرد، رووی دەمی لێکرد: قسەیەکی لەگەڵدا کرد، گوتاری قسە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە ((اکفلنیها وعزنی فی الخطاب) (الوسیط١٦٧،1960)

هەروەها لە فەرهەنگی (الیاس العێری) دا بەم شێوەیە پێناسەی گوتار هاتووە ((زاراوەیەکی زمانەوانی هاوچەرخە کە لە زمانی فەرەنسی پێی دەگوترێت (Discourse)، لە زمانی ئینگلیزیدا (Discourse) بە مانای هاوچەرخ، وانەبێژی گوتار، گوتەبێژ، رووداو، ئێستا، وانەیەکی گوتەوە، قسەی لەگەڵمدا کرد)) هاتووە (الیاس،1972، 191)

بەشی یەکەم

تەوەری دووەم

تیۆری بەرەنگاری

تیۆری بەرەنگاری ئەو حاڵەتە دەروونیە، کە تێیدا شاعیر بە قووڵی ڕەسەنی خودی هوشیاری خۆی بە نێو سەلماندنی ناسنامەی رۆشنبیری و نەتەوایەتی ڕوو دەچێت. تا بگات بە ئازادی ڕاستەقینە

لە بەرامبەر هێزی دەستدرێژی کار، بە شێوازێک بێت لە شێوازەکانی بەرزکردنەوەی دروشمی سەلماندنی خودو نەمانی فاکتەرەکانی سڕینەوەو ناسنامەی نەتەوایەتی هەر میللەتێک، کە بیەوێت لە سەر خاکی نەتەوایەتی خۆی بژیت و ڕەگەزەکانی خاک و ئاو و خوێن لە بازنەی قەوارەیەکی سیاسیدا بەرجەستە بکات .

کەواتە شیعری بەرەنگاری بەرجەستەکردنی گوتارێکە، کە ((میللەت لە خەوی ژێردەستەیی و ئەستەمدیدەیی هەڵدەسێنێ و کاردەکات لە وروژاندنی هەست و گیانی نەتەوایەتی ، کە لە میانەی چەند فاکتەرێکی ورژینەرەوە دێتەکایەوە. وەک داگیرکردن و ژێردەستەیی و چەوساندنەوە، کە دژ بە وڵاتان و گەلان دەکرێت)) (السید،2008، 8)،کەواتە گوتاری شیعری بەرەنگاری پەیامێکی بەمەبەستی چەسپاندن و قووڵکردنەوەی ئینتمای نەتەوایەتییە لە ناخی مرۆڤەکان، تا گەیشتن بەحاڵەتی هەستکردنی بەردەوام بەپێویستی بەرگریکردن لە خاک دژ بە داگیرکاری و چەوساندنەوە و ستەمی دەرەکی، چونکە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لەسەر ململانێی بنیاتنراوە، مرۆڤەکانیش هەوڵ و خەباتیان لە پێناو مانەوە و خۆپارستن لە داگیرکاری کردووە، لە مێژووی مرۆڤیشدا ئەوە ڕوون دەبێتەوە،کە((مێژووی مرۆڤ لە کۆن و تازەدا هیچ کارێکی ئەدەبی بەدەر نییە لە خاسیەتی بەرەنگاری)) (شوکریە،1970، 7)، واتە ئەدەبیات بە شێوەیەکی گشتی چ کۆن و تازە چ زارەکی و نووسراو بەدەر نییە لە ململانێ و بەرەنگاری دژی داگیرکاری، چونکە((ئەرکی هونەر ئەوەیە ورەی مرۆڤ بەرز بکات و بارگرانی سەرشانی سووک و ئاسان بکات و فێری هیوا و خۆشەویستی و کۆڵنەدان و بڕوا بە خۆبوون بکات)) (معروف ،2002، 258)، واتە ئەرکی هونەر و ئەدەب ئەوەیە مرۆڤ فێری ورەبەرزی بکات و ئاستەنگەکانی ئاسان بکات و کۆڵ نەدات لە پێناو بەدەستهێنانی مافەرەواکانی نەتەوەکەی.

هەروەها ئەدەبی بەرەنگاری دەسکەوتێکی لاوەکییە لە بەرهەمی ئەدەبی، چالاکییەکی کۆمەڵایەتی و سیاسیە لە ململانێکدا دژ بە ئایدۆلۆژیای باو بەرجەستە دەبێت، ئەدەبیاتی بەرەنگاری خەباتی نووسەرە دژ بە سەرکوتکاری لەسەر بنەمای ڕەگەز و خاک و خوێن و پرنسیپەکانی نەتەوەیەک، یاخود بەشێکە لە کێشە سەرەکییەکانی ئازادی و پەناهەندەیی، هەروەها دیارەدەیەکی گشتگیر و جیهانییە، ئامانجیشی ڕووبەڕووبوونەوەی بناغەی ملکەچی و سەرکوتکەرایی رۆشنبیری و نەتەوایەتییە، بەرەنگاری لە دەرەوەی چوارچێوەی ئەدەبیش دەبێتە خەباتی چەکداری، کە هەندێک جار گۆڕنکاری لە دەسەڵات و حکومەتدا دەکات.

دەقە بەرەنگارییەکان لە میانەی ڕەگەزە ئەدەبییەکانەوە جەنگێک دەباتەوە دژ بە باڵادەستی رۆشنبیری((وەک ئەوەی لە کتێبی (ئەدەبی بەرەنگاری) (بار بارەهارلو)هاتووە کە تێدا جەخت لە سەر ئەوە دەکاتەوە، کە رەنگە هەندێک جار بەرەنگاربوونەوە لە شێوەی گاڵتەپێکردن و فرە وێژەیی و تانەوتەشەرلێدان دێت)) (ar.m.wikipedia.org،2019)

سەرباری ئەوەی، کە دەقی بەرەنگاری بەندە بە چەمکی نەتەوەو ئالنگارییەکانیەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەگەڵ ئەو هەستە نەتەوایەتیە جۆرە ئاوێتەیەک هەیە لە نێوان جدی و لیریکیدا، بەو مانایەی کە دەقی بەرەنگاری جگە لەوەی باس لە مەرگەسات و ستەمی نەتەوەیەک دەکات، باز دەداتە سەر ئەوەی کە لایەنەکانی غەزەل و وەسف و پەرۆشی و خەمخۆری و بەئاخێتە نێو دەقەکەکەوە ((لەگەڵ ئەو جۆرە ئەدەبەشدا کۆمەڵێک ناوی شاعیران و نووسەران وەک سیمبولێک بۆ ئەدەبی بەرەنگاری دەرکەوتن)) (ابو اصبع ، 2005 ،124)

لەو جۆرە ئاوێتەیشدا دیارە گواستنەوە لە نێوان دەقی دەستکردی دەقی ڕاستەقینە کارێکی ئاسایی بێت بەو ئاراستەیی کە شیعری بەرەنگاری بەرگوێی پەیام وەرگر دەکەوێت لە میانەی ئەو هەستە نەتەوایەتییەی کە شاعیری ڕەسەنی نەتەوەخواز دەقەکە دەکات بە بەشێک لە پێکهاتەی عەقڵ و ژیری خۆی، چونکە لە دەستدانی خۆشەویستیەک هاوتای لە دەستدانی نیشتمانە، نیشتمان ئازیزە ئازیزیش نیشتمانە، ئەو ئاوێتەیەش دوو ڕووی یەک ئایدیایی ئینتمای نەتەوەیین، هەر بۆیە دەنگی شاعیری بەرەنگاری نمایندەی گیانی بەرگری نەتەوایەتیە کە لە میانەی هەستێکی ڕاستەقینەوە ئاراستەدەکرێت. بۆ نموونە گۆرانی شاعیر دەڵێت :

بڵێ بەو بووکی تازەی یەک شەوەم گەر هاتە سەر نەعشم

نەڵێ خۆی بۆ وەتەن کوشت و لە ڕێی عەشقی منا نەژیا

وەزیفەم بوو لە پێناوی وڵاتێکا سەرم بەخشم

کە تۆی پەروەردە کرد بۆ من لە داوێنی چیا و کەژیا

ئەگەر خوای گەورە بەخشیی پێت هەتیوێ ،پێی بڵێ : ڕۆڵە

لە من فرمێسکی ویست باوکت، لە تۆش داوا ئەکا تۆڵە   (دیوانی گۆران ،1390، 224)

ئەم دەقەی گۆرانی شاعیر دەگەڕێتەوە بۆ کارەستای 6ئەیلوولی 1930 تێیدا کۆمەڵێک قارەمان شەهید بوون یەکێک لەو شەهیدانە (هەڵۆ بەگ) بووە ک زاوای یەک شەوە بووە و تەنیا یەک شەو دوای گەیشتن بە بووکەکەی شەهید دەکرێت. گۆرانی شاعیرش ئەم هۆنراوەی نووسیوە و بۆ بووکە، کە بڵێت گلەیی ئەوە نەکات کە لە پێناو عەشقی ئەوەدا نەژیاوەو شەهید نەبووە، بەڵکو بۆ وەتەن خۆی فیداکرد، چونکە هەڵو وەزیفەی بووە لە پێناوی وڵاتێکدا سەری بەخت کات کە بووکەکەی ئەوی تیادا پەروەردە بووە.لەم ڕوانگەیەوە گوتاری شیعری بەرەنگاری هەڵگری سێ ڕەهەندی بنەڕەتییە لە ڕووی کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتی و زانینی بەرامبەر، واتە دەسەڵاتی داگیرکەر لە شیعری بەرەنگاریدا هەردوو جەمسەری((پابەندبوون و ملکەچبوون لەڕووی مەبەست و ماناو دەلالەتی عورفیەوە جیاوازیان هەیە، چونکە پابەندبوون بیرۆکەی بەرگریکردن لە ئایدۆلۆجیایەک لەدەروازە، باوەڕبوونەوە بە خودی پابەندبوونەکە، بەڵام لە ملکەچبووندا ئازادی نامێنێ و بیرۆکەی بەڕێکردن لە ئایدولۆژیا لە ڕۆانگەی ڕێخۆشکردن و ترسەوە بەرجەستە دەبێت)) (بری،1994، 237)،کەواتە گوتاری شیعری پابەندبوون زادەی عەقڵ و فیکرە لە میانەی بانگەشەکردن بە وشە، تاکو ببێتە کردار و بەرجەستەبوون لە ((ماڵانی جوتیار و کریکاران لە پێناو گەیشتن بە مێژوویەک کە کردەی بەرەنگاری بەرجەستەبکات)) (خلیل،196 5،34). بۆیە ئەگەر پابەندبوون وەرگرتنی هەڵویست بێت لە خودی ئەو کردارانەی کە لەئەنجامی چەوسانەوە سەرهەڵدەدات، ئەمە مانای ئەوە ناگەیەنێت کە لە رۆژگارە کۆنەکانەوە لە میانەی پەیوەندی لە نێوان سەربەستی و بنەماکانی پابەندبوونەوە بەرجەستە نەبووبێت، چونکە((بنەمای پابەندبوون دانپێدانانە بە سەربەستی نووسەرو ئەرکەکەی لە هەمان کاتدا بەبێ سەربەستی بوون شاعیر یاخود نووسەر ڕەسەنایەتی لە دەست دەدات و ئەو کاتە بانگەوازەکەی لە چوارچێوەی ویژدان و هوشیاری مرۆڤایەتی دەردەچێت و خۆشی دەبێت بە ئامرازێک بۆ هەڵخەڵەتاندنی خوێنەرو دەبێت بە موڵکی کەسانی تر، چونکە متمانەی نێوان نووسەر و خوێنەر بەبێ بەرپرسیارێتی سەربەستی لە دەستدەدات و دەبێت بە ڕووی پێچەوانەی کۆمەڵگا و ویژدانی زیندووی کۆمەڵگای بەرهەمهێن)) (هلال ،-----،56)

یەکێک لە کیشەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە ڕووی گوتارەوە چیاکردنەوەی کێشەی پابەندبوون و بانگەشەکردن بۆ پابەندبوونە، بەو مانایەی کە دەبێت لە ئەدەب و پیشەی هونەردا لەسەر بنەمای پابەندبوون و گوزارشتکردن لە هەندێک کێشەی بەرگریکردن و شۆڕبوونەوە بۆ ناو عەقڵیەتی جەماوەرو ئاگاداری ئەوە بن، کە چوون گوتارەکانیان ئاراستەی دەکەن، چونکە ((پەیوەستبوونی نووسەران و شاعیران لە کێشە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکان بەندە بە ویژدان و کارلێکەری لەگەڵ کۆمەڵگادا، بەو مانایەی لە شێوازی ڕاپورت و نمایشی قسە تەنیا ڕوکارەکەی دەربخات تا دەگاتە ڕەهایی نمایشی ووشە و گوزارشت تا نزیکبوونەوە لە سنوورداركردن و قووڵبونەوە)) (عید ،1988، 295)

کەواتە شیعری بەرگری سیستەمێکی تێکڕاییە لە شێوازەکانی پابەندبوون و بەرەنگاریکردن لە میانەی ڕووبەڕووبونەوەی دەسەڵاتی بەرامبەری داگیرکەرو ستەمکار بە وشەو هەڵوێست و چەک، لەسەر بنەمای فەرموودەی پیرۆزی پیغەمبەر (د.خ) ((من رأى منكم منكرًا فليغيره بيده، فإن لم يستطع فبلسانه، فإن لم يستطع فبقلبه، وذلك أضعف الإيمان.)) بەو مانایەی کە زاراوەی شیعری بەرەنگاری ئاماژەییە بۆ کۆمەڵیک شیعر کە لە خاکێکی داگیرکراودا دەنووسرێتەوە .

هەروەها ئەدەبی بەرەنگاری ((ئەدەبی هوشیاری نەتەوەیی و نیشتمانیی و سەنگەرپتەوکردن بووە بەرامبەر بە سیاسەتی داگیرکاری و چەوساندنەوەو جینۆسایدکردنی نەتەوە. ئەدەبی شەڕ و جەنگێکی ڕەوایە، ئەگەر ژینگەی خەبات و تێکۆشانی ئەو ئەدەبە جیاوازش بێت، بەڵام لە چەندان خاسیەت و تایبەتمەندیدا لەیەک نزیکن)) (ئەحمەد،26،2022)، واتە ئەدەبی بەرەنگاری سەرەڕای ئەوەی ئەدەبێکە دژ بە داگیرکەران وناحەزانی دەوەستێتەوە لەگەڵ ئەوەشدا ئەدەبێکە هوشیاری نەتەوەیی و نیشتمانی فەراهەم دەکات .

لە هەمان کاتدا زاراوەی (شیعری نسکۆ) هەیە کە مەبەست لێی تەنیا مەرگەسات و ژانی تاک و کۆمەڵ دەگەیەنێت، لە هەمان کاتیشدا لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە شیعری بەرەنگاری نزیک دەبێتەوە، بەڵام لە ڕووی دەلالەتەوە ماناکەی لە شیعری بەرەنگاری تێکڕا نییە، شیعری نسکۆ دەلالەتە لەسەر وێناکردنی مەرگەسات و کۆستی تاک و کۆمەڵ، کە وەک مێژووی ڕووداوەکان و وروژانی کۆستکەوتوو بەرجەستە دەبێت ، بەڵام ((شیعری بەرەنگاری چارەسەری کۆست و ئالنگارییەکان دەکات، هەروەها پەنجە دەخاتە سەر هەڵویستی وروژان و ئیرادەی تاک لە خستنەڕووی پەرۆشی بۆ ئازادی و بەرەنگاری)) (ابو اصبع،2005، 64). واتە ئەو نووسەرانەی لە بواری گوتاری بەرەنگاری کاردەکەن چەند زاراوەیەکی سنوور بۆ نەکێشراو بەکاردەهێنن، وەک شیعری جەنگ، شیعری جەنگاوەر، شیعری بەرەنگاری ..... هتد، بەڵام ئەو زاراوانە مانای تەواوەتی پەیامی پیرۆزی بەرەنگاری ناگەیەنێت، چونکە((دەبێت زاراوەی بەرەنگاری هاوتای مانای ڕاستەقینەی بەرەنگاربوونەوەو ڕووبەڕووبوونەوەی دوژمنی داگیرکەر بگەیەنێت، کە لە میانەی شەڕی نایەکسانی و بێ هەمبەریدا شاعیر پەیامێکی ئایدۆلۆژی بە گوێی دوژمندا دەگەیەنێت)) (المناظر ، 2006، 181)

چونکە جەنگ دەستکەوتی دوژمنکاری دەسەڵاتی داگیرکارییە، لە هەمان کاتدا بەرکەوتەی ئازادی و خواستەکانی گەلە، لەو کاتەوەی کە شەڕ دەستپێدەکات و دوژمنکاری ڕووبەڕووی ئازادی دەبێتەوە، دیاردەیەک سەرهەڵدەدات کە بە بەرەنگاری ناوزەددەکرێت، لە هەمان کاتیشدا چەند دوژمنکاری زۆرتربێت ئەوەندە بەرگریکردن و پەیامی بەرەنگاری تونتردەبێت، بەو مانای کە کردەی هوشیاری سەربەخۆیی دژ بە کردەی دوژمنکاری بەرجەستە دەبێت، ئەوەش کە پێدەوترێت

کردەی بەرەنگاری، بەڵام ئەدەبی بەرەنگاری نووسراوێکی کاریگەرە لە دۆکۆمێنتکردنی ئەو ڕووداوانەی لەسەر میللەتاندا هاتووەو دێت. بۆیە دەبێت ئەو ئەدەبە گوتارێکی ڕاستەخۆ و هەڵوێستێکی بوێرانە بێت لە هەمبەر بە دوژمنکاری پاوانخوازی، لەهەمان کاتیشدا گوزارشتکردنە لە خۆشی و ناخۆشییەکانی جەنگ و ئازادی و وێناکردنی خەون و هیواکانی نەتەوە.

شیعری بەرەنگاری زیاتر لەو نەتەوەو گەل و وڵاتانە بوونی هەیەو پەرەدەسەنێت، کە لە ژێر زوڵم و ستەم و دەسەڵاتی داگیرکارییە. شاعیر لە پێناو هوشیارکردنەوەی نەتەوایەتی و زیندووکردنەوەی هەستی نەتەوایەتی تاکەکانی نەتەوەکەی دژ بەژێردەستی و جیاوازی چینایەتی و بەرگریکردن لە مافەڕەواکانی نەتەوەکەی شیعری بەرەنگاری دەنووسێت. هەر بۆیە د.ئەبوبەکر خۆشناویش ئاماژەی بەوە کردووە کە شیعری بەرەنگاری ((شیعری ڕەنگدانەوەو بەرەنگاربوونەوەی هەموو ئەو هێز و دەسەڵاتانەیە کە هەوڵی دەست بەسەرەگرتنی نەتەوەو سەربەخۆیی و مافە ڕەواکانی گەلێک دەدەن))(خۆشناو، 2002، 36)، کەواتە لە ئەنجامی داگیرکاری وڵات و نەتەوە سەردەستەکان بۆ سەر نەتەوە و وڵاتە ژێردەستەکان شیعرو گوتاری بەرەنگاری لەدایک دەبێت و شاعیران پەیامێک و گوتارێکی بەرەنگاری ئاراستە دەکەن.

لە حەفتاکان و هەشتەکانی سەدەی ڕابردوو پابەندبوون و بەرەنگاری لە ئەدەبدا ئاراستەیەکی تری وەرگرت، کە پاشتر بوو بە چەمکێک بەدەر لە ئیستاتیکای دەق و بوو بە دروشمێک بۆ هاندان، بەڕادەیەک لە باڵاترین ئاستی هوشیاری کۆمەڵایەتیەوە دابەزی بۆ تەنیا دروشم و گوتاری شاخ و ئەشکەوت و پەناگەکانی شۆڕش، هەر ئەویش بوو بەرگی هونەری و ئیستاتیکای لە دەق داماڵی و سروشتی مرۆڤایەتی بوو بە نموونەی قارەمانیەتی لە ڕادەبەدەر .

د.عوسمان عبدول بەرزنجیش سەبارەت بە شیعری بەرەنگاری دەڵێت: ((شیعری بەرەنگاری لە جەوهەردا بریتییە لە شیعری وشیارکردنەوەی نەتەوایەتی و چینایەتی لەڕووی زەبروزەنگدا، واتە ڕەفزکەری واقیعی ژێردەستەییە لەگەڵ پەرەسەندن و ژیانەوەی هەستی نەتەوایەتی و تیربوونەوەی ململانێی چینایەتی و کۆمەڵایەتیدا، ئەم جۆرە شیعرە پەیدابوو))(مستەفا،2015 ،49) ئیدریس عەبدوالواحید شریفیش سەبارەت بە شیعری بەرەنگاری دەڵێیت: ((ئەو شیعرەیە کەوا داوای ئازادی و بەگژداچوونەوەی خۆسەپاندن و داگیرکردن لەلایەک و دەنگی پیاهەڵدانە، بە بەهای ئازایەتی و پاڵەوانی و خۆبەختکردن و یەکیتی، شیعری بەرەنگاری ئەو چەکە بەهێزەیە کە سەرجەم میللەت دەتوانێت شەری ناحەزان و داگیرکەرانی گەل و نیشتمانی پێبکات، لەگەڵ ڕووبەڕووبوونەوەدا دوژمنی پێ ببەزێنێت)) (شەریف،2005، 15)، کەواتە شیعری بەرەنگاری ئەو گوتارەیە کە هەموو میللەت و نەتەوەیەک لە شەڕی دژی دوژمنان و دەسەڵاتی داگیرکەرانی گەل و خاک نیشتمانی پێبکات .هەروەها بە دوای بەدەستهێنانی ئازادییە بۆ گەل و نەتەوە و ڕەتکردنەوەی واقیعی ژێردەستەییە، بۆیە شیعری بەرەنگاری ((شیعری شۆڕشگێڕییە و لە ئاستی جوڵانەوەی شیعری ڕۆڵە شۆڕشگێڕییەکەی دەبینێ، هەروەها لە ئاستی خەباتی ڕۆژانەی جەماوەر دژی داگیرکردن و ڕاوەدونان لە ناو ڕیزەکانی جوڵانەوەی شۆڕشگێری جەماوەر دەجەنگن، زۆر جاریش نرخی شۆڕشگێڕییەکەیان قورسترین سزایە))(شەریف ،2021، 349)، واتە شیعری بەرەنگاری هێزو وزە دەبەخشێت بە ڕۆڵە جەنگاوەکانی پاراستنی خاک و وڵات، بۆ ئەوەی دژی زوڵم و ستەمی داگیرکەران بجەنگن. بوونیشی پێویستە و پێویست بووە و کاریگەری خۆشی لە بزاوتنی هەستی نیشتمان پەروەری لەلای تاکەکان گەل و نەتەوە کردووە.

-ئەدگارەکانی شیعری بەرەنگاری

شیعری بەرەنگاری ڕەهەندێکی مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتی و ناسینەوەی ئەوەی تری هەیە، کە پاش گەڵاڵەبوون بە(شیعری بەرەنگاری) و (شیعری خەبات) ناوزەددەکرێت، دەکرێت شیعری بەرەنگاری بەوە بناسرێتەوە، کە شاعیر تێدا بە قووڵی و ڕەسەنایەتی گوزارشت لە خودی هوشیاری ناسنامەی رۆشنبیری خۆی دەکات بە ئاراستەی ئازدییەکی ڕاستەقینە بەرامبەر بە دوژمنی داگیرکەر بەهەر شێوەیەک بێت، کاتێک کە باس لە ئەدەبی بەرەنگاری دەکرێت ئاماژە بە تاک و پێگەی نەتەوایەتی دەکرێت لە بەرپەرچدانەوەی سەرکوتکردن و ستەمداری بەوەی کە ئەدەبی بەرەنگاری ئامرازێکی کاریگەرە لە ڕووبەڕووبوونەوەی ڕژێمی ستەمکارو سەرکوتکار، هەروەها ڕۆڵێکی دیاری هەیە لە سەلماندنی پێگەی تاکی بەرەنگارو گەیاندنی دەنگی خەبات و چەسپاندنی خودی نەتەوایەتی، لە هەمان کاتدا گوزارشتکردنە لە واقیعی کۆمەڵایەتی و سیاسیی لەگەڵ جەختکردن لەسەر کێشەو دیاردە نەگەتیڤیەکان کە کار دەکەنە سەر ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی .

ئەو دەقانەی کە سیمای بەرەنگارییان هەیە. بە زمانێکی زبرو لە چوارچێوەی ئاراستەیەکی توندڕەویانە دەنووسرێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا ڕوحیەتی شاعیر لە بازنەی هەست ناسکی و چێژی دەق دەرناچێت بۆ نموونە قانع دەڵێت :

بووکی ئازادییم دەوێ خوێنم خەنەس بۆ دەست و پێی

ئەڵقە ئەڵقەی پێوەنم وەک پلپلە و لەرزانەیە

گەرچی دوژمن وا ئەزانێ من بە دیلی لاڵ ئەبم

باش بزانێ کونجی زیندانم قوتابخانەیە (د. قانع،1979، 229)

گرنگترین ئەدگارەکانی شیعری بەرەنگاری لە میتۆدی نوێدا بریتیین لە باوەڕبوون بە نەتەوە و متمانەکردن بەنەهێشتنی ستەم و یەقینی ڕەها بەسەرکەوتن. هەروەها دەقی بەرەنگاری لە شیعردا ئامێتەیەکە لە نێوان یاخی بوون و داوای پێدەکات ڕەوای ئازادیی تاک و بەرجەستەکردنی بەرژەوەندی هاونیشتمانی لەگەڵ بەرژەوەندی نەتەوەو نیشتمان .

بەو شێوەیە لە دوا قۆناغەکانی بەرجەستەکردنی شیعر و ڕەوتی گۆڕنکارییەکان لە ئاستی سیاسیدا دەنگێکی نوێ لە زمانی بەرەنگاری بەرامبەر بە دەسەڵاتی قورغکاری و داگیرکار دێتەکایەوە، کە خوێنەر یان بیسەر درکی ، لەو حاڵەتەشدا پەرۆشی سیاسی تێکەڵ بە دەنگی زوڵاڵی شاعیر دەبێت لە میانەی دەرککردن بە ڕاستیەکانی گوزەرانی نێو دەقەکە.

بەشی دووەم

تەوەری یەکەم

-قۆناغ و ناوەڕۆکی شیعری بەرەنگاری

1- قۆناغی سەلماندنی خود : لەم قۆناغەدا پەیامی شیعر زیاتر زاڵبووبووە بەسەر چیرۆک و رۆمان و ژانرە ئەدەبییەکانی تردا، چونکە لەو کاتەدا تاکی کۆمەڵ دووچاری نائومێدی دەبێت، وێڕای ئەوەی

که نسکۆی شۆڕش و یاخیبوونەکان گڕکانی ڕق و کینە لە دڵیدا بەرجەستە دەبێت، بەدوای دەلاقەیەکدا دەگەڕێت کە هەستی بەرەنگاری ناخی پەنگخواردووی لە میانەی شیعرەوە دەربڕێت، لەوەشدا((هەستی پەرۆشی و بڵندبوونی شێوازی گوتاری شیعری لە میانەی تێگەیشتنی واقیع و دەستخستنەسەر لایەنە جۆربەجۆرەکان و دۆزینەوەی چارەسەری تاکەکەسی)) (ابو اصبع،2005، 122)

2- قۆناغی جەختکردن لە ناسنامەو ناساندنی خود

لەم قۆناغەدا شاعیر هەست بە ڕابەرایەتی شۆڕشگێرانەو گەڕانەوە بۆ هوشیاری سیاسی دەکات، چونکە لەگەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشدا هاوکات لەگەڵ ئەزموونی تاڵی ساڵانی پێشوو جوخزێک بۆ پێگەیشتنی هوشیاری و بەرچاوڕوونی دیدو یەقینی تێپەڕاندنی واقیعە کۆنەکە بەرجەستە دەبێت لە پێناو دامەزراندنی پاشەڕۆژو گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ڕابردوو لە پێناو ئازادی خاک و مرۆڤ .

لەم قۆناغەشدا نووسەران و شاعیران زیاتر بە کردە هوشیارییەکان ناوەخنی شۆڕشگێڕی ئامێتەی ڕەوتێکی تازە لە دەقەکانیاندا بەرجەستە دەکەن، لەوەشدا ئاسۆیەکی تازە بۆ سروشتی دەق و ڕووکار و پەیامی شیعر گەڵاڵە دەکەن، لەوشدا هەروەک جەمسەری دیدێ بەرەنگاری و سروشتی خۆڕاگری .

لە پرۆسەی دەقی بەرەنگاریدا لە توانای نووسەردا هەیە پەیامەکەی لەچوارچێوەی کۆنتێکستێکی بەچێژو لەجوخزی ئیستاتیکای دەقدا پرۆسیس بکات، ئەدەبێک بێت کە دەنگێکی تایبەت و داهێنانێکی زمانی چێژ بەخش بەرجەستە دەکات بە تایبەتی لە سنووری مەرگەساتەوە دەبێت بە دەقێکی لیریکی، کەواتە((ڕەنگدانەوەی بەرەنگاری دەبێت بە درککردن بە ئاراستەی کۆمەلایەتی لە بزاڤێکی بەرەنگاریدا بە تایبەتی لەو ڕووداوە هەنووکەیانە کە مامەڵە لەگەڵ دابونەریتە خەفەکراوەکان دەکات لە نێو بازنە کۆمەلایەتیەکاندا و لەهەمان کاتیشدا ڕەتیدەکاتەوە)) (کنفانی ،1968 ، 45)

-نالی (1800- 1877)

نالی شاعیر یەکێک لەو شاعیرانە بووە. خۆشەویستی بۆ زمانی دایک وای لێ کردووە بەرەنگاری هەموو ئەوانە بێتەوە کاتێک لە سەردەمی پێش خۆی و خۆی بە کوردی نەیانووسی و بە عەیبەیان داناوە، ئەگەر شاعیرێک بە کوردی بدوێت و بە کوردی بنووسێت . بۆیە شاعیر هەست بە بەرپرسیاریەتی دەکات و گوتاری شیعری خۆی دەخاتە خزمەتی بارودۆخی نەتەوەکەیەوە لە هەمان کاتدا ئەرکی هوشیارکرنەوەی گەلی هەڵگرتووە. کاتێک دەڵێت:

کەس بە ئەڵفازم نەڵێ خۆ کوردییە خۆ کردییە

هەر کەسێ نادان نەبێ خۆی طالیبی مەعنا دەکات   (نالی ،1976، 106)

لە نموونەیەکی تردا نالی بەرەنگاری ئەوانە دەبێتەوە ئەدەب بێ بەها دەکەن و سووردی لێ نابینن، ئەمەش بووەتە هۆکاری ئەوەی نالی لە شیعرو نووسین ساردبێتەوە. بۆیە کاتێک دەڵێت :

عومرێکە بە میزانی ئەدەب توحفە فرۆشم

زۆرم وت و کەس تێی نەگەیی ، ئێستە خەمووشم (نالی ، 1976، 280)

-سالم(1800- 1866)

ئەگەر چاوێ بە مێژووی نەتەوەی کوردا بخشێنینەوە ئەوە بە ڕوونی درک بەوە دەکەی لە هەموو سەردەمێکە کەسانێک هەبووە هەڵپەرست بوونە و لە پێناو بەرژەوەندییە کەسییەکانی خۆیان دژی نەتەوەکەی خۆیان هەموو شتێکیان کردووە، سالم بەرەنگاریان دەبێتەوە بە نەوەی شەیتانیان ناو دەبات.ئەمەش لە ئەنجامی ئەوەی شاعیر بە چاوی خۆی نەمان و ڕوخانی فەرمانڕەوایی بابانی دیوە و کەسانێک نۆکەرو جاشایەتیان بۆ تورکی فاشیست کردووە بۆیە دەڵێت:

لە ئەوضاعی سلێمانی ئەوانەی شاد و ئاسودەن

لە فەرعا نوظفەی حیض و لە اصلا جنسی شەیتان

گەهێ هەمدەردی ئەکرادن گەهێ عەیشی ئەتراکن

لەلایەک مادەری بەرخن لەلایەک یاری گورگانن (د.سالم ،----،107)

-قانع (1898- 1965)

زوڵم و ستەمەکانی دوژمنان و داگیرکەرانی نەتەوەی کورد و ڕەتکردنەوەی ژێردەستیی و دیلی لە لایەن شاعیرەوە ، پاڵپشت بە مەعریفەیەکی بێ سنوور، کە ئاوێتەی بیرە نەتەوەییەکەیەتی، لە پێناو هوشیارکردنەوەی تاک بە تاکی کورد، گوتارە شیعریەکەی قانع جەختکردنەوەیە لە ناسنامەی (خود) نەتەوەیی و بەگژداچوونی دوژمنانی کورد، ڕابەرایەتی کردنی گەلیش لێرەدا لە ئەستۆی شاعیردایە.

کۆبوونەوەی مەرامەکانی (نەتەوەیی و بەرەنگاریی و هوشیاری) دەرخەری ئەو ڕاستییەن، کە شاعیر هەوڵی ڕابەرایەتی گەل دەدات لە تێکۆشان و بەرەنگاری. بۆیە کاتێک دەڵێت:

ئاخرین ماڵی ژیانم کونجی بەندیخانەیە

ئەم کەلەپچە مەرهەمی زامی دڵی دێوانەیە

زۆر دەمێکە چاوەڕوانی زرزڕەی زنجیر ئەکەم

سەیری ئەم زنجیرە کەن ! وەک زێوەری شاهانەیە

تا دەڵێت ....

بیری ئازادیم لە زیندانا فراوانتر ئەبێ

قوڕ بەسەر ئەو دوژمنە ، هیوای بە بەندیخانەیە

گرتن و لێدان و کوشتن عامیلی ئازادییە

تۆپ و شەستیر و کەلەپچە ، لام وەکو ئەفسانەیە (قانع ،1979 ، 229)

شاعیر بە جۆرێک دژی دوژمنان و داگیرکەرانی گەلەکەی دەوەستێتەوە و بەرەنگاریان دەبێتەوە زیندان دەکات بە شوێنی فراوانکردنی ئازادی و ئەوەی دوژمن بڕوای بە زیندان و گرتن هەیە بۆ لە ناو بردنی ئازادی. ئەوە بە پێچەوانەوە فاکتەرێکە بۆ ئازادی مرۆڤ.

ئەی دوژمنی گەل ! تاجری شەڕ! جەبری ستەمکار

ئەی مێردەزمەی شانی هەموو ڕەنجبەرو جوتیار

ئەی بێ بەزەیی ! چەشمەی ئەفساد و خیانەت

ناپاکی بەبێ ڕەحم و جەفا کردەوەو خوێن خوار (قانع ،1970، 37)

شاعیر لەم دەقەدا بەرەنگاری ئاغاو دەرەبەگ دەبێتەوە، چونکە ئەوەی ئەیکەن لە پێناو بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان دەیکەن و بە گەندەڵ و خیانەتکار و دوژمنی گەل ناویان دەبات.

لە نموونەیەکی تردا شاعیر داوا لە چینە زوڵملیکراوەکان دەکات ڕووبەڕووی ئاغاو دەرەبەگ ببنەوە و بێنە کۆڕی خەبات لە پێناو بەدەستهێنانی مافەڕەواکانتان، چونکە ئاغا و دەرەبەگ حەز بە بەرژەوەندی و پێشکەوتنەکانی گەل ناکات و دژی خوێندنە. ئەمەش وا لە شاعیر دەکات هەوڵی هوشیارکردنەوەی گەل بدات و دەستنیشانی دەردە کۆمەڵایەتی و نیشتمانیەکان بکات و گوتاری بەرەنگاری دژیان بەرپا بکات و بڵێت:

باڵی ، لێ هەڵماڵە وەک شێر ، بێرە مەیدانی خەبات

ڕوکەرە ئاغا کە ئاغا دوژمنی خوێنینتە

لێدە نەعرە دەنگ دلێری ڕووبەرووی زوڵم و ستەم

هەر بڵێ کاکی مالک ! بۆ چ ئەمە ئاینتە(قانع ،1970، 39)

-پیرەمێرد(١٨٦٧- ١٩٥٠)

پیرەمێردی شاعیر دەقەکەی خستۆتە خزمەت هوشیارکردنەوەی گەل، خاڵی لاوازی کورد، هەروەها هۆکاری باشەکشەو سەرنەکەوتنی کورد دەستنیشان دەکات و بەرەنگاری ئالنگارییەکان دەبێتەوە ، کە دووبەرەکی و خۆخۆریە گوتاری شیعری شاعیر لێرەدا کەوتۆتە خزمەتی کێشە نەتەوەییەکەوە هوشیاردنەوەی خوێنەر و تاکی کورد و دەڵێت:

مێروولە بۆ خۆی کرد و کۆشیەتی

کورد گردو خولی بێهۆشییەتی

دایم لەگەڵ یەک شەڕمانە و هەرا

هەڵۆ بە تیری پەڕی خۆی کوژرا (د. پیرەمێری نەمر ،2007، 78)

له نموونەیەکی تردا خەم و حەسرەتی پیرەمێرد لە پێناو ناهوشیاری و خۆفرۆشی (وەفدی کوردستان) ە، کە دوای ڕووداوەکانی (6) ئەیلوولی سلێمانی، ئەو وەفدە دەچنە بەغدا، سەرباری کوشتن و بڕینی گەل و گرتن و زیندانی کردنی کۆمەڵێک زۆری مامۆستاو خوێنەوار، کەچی وەفدەکە بۆ پۆزش هێنانەوە دەچنە لای دوژمنانی کورد. جا لێرەدا شاعیر لە لایەک ڕووی دەمی لە دوژمنان و کوردفرۆشانە و بەرەنگاریان دەبێتەوە، لە لایەکی تر دەقەکە بۆتە هۆی زیندوو هێشتنەوەی کارەساتەکە و هوشیارکردنەوەی نەوەی داهاتوو. کاتێک دەڵێت :

وەفدی کوردستان ، میللەت فرۆشان

هەرزە وەکیلی شاری خامۆشان !!

چەپکێ لە گوڵەکەی ، باخەکەی سەرا

کە بە خوێناوی لاوان ئاودرا

بیبەنە خزمەت عەرشی عێراقی

بڵێن یار باقی و هەم سوحبەت باقی

پەردەو تارای سوور بەرن بۆ ئەمیر

بڵێن پاش کوشتار ، هێشتا تۆی دڵگیر (د. پیرەمێری نەمر ،2007، 93)

-ئەحمەد موختار جاف(1898- 1935)

شاعیر لەم دەقەدا هەست بە بەرپرسیاری دەکات و ڕووی دەمی دەکاتە شاعیرانی سەردەمەکەی خۆی و پێیان دەڵێت واز لە بابەتی عیشق و خۆشەویستی بهێنن. تەماشای وڵات و نەتەوەکەتان بکەن بەدەستی هەندێ کەسی جاهیل و خۆپەرست و شەیدای پارەو پوول چۆن خەریکە وڵات وێران دەکەن، بۆ دەستکەوتی کەسی خۆیان و ناهێڵن و نایانەوێت ئەوە کەسانەی دەیانەوێت وڵات بە زانست و هوشیاری پێشخەن. شاعیر بەرەنگاریان دەبێتەوەو پێیان دەڵێت: ڕووڕەشی دونیا و قیامەت بن. ئەمەش ئەوپەڕی هەستکردنی شاعیرە بە بەرپرسیارەتی بەرامبەر بە خاک و وڵات و نەتەوەکەی و لە ڕێگای شیعرەکانیەوە هەستی خۆی دەردەبڕێت و دەڵێت :

لادە شاعیر تۆ لە باسی عەشقبازی و سەیرکە

چۆن خەریکن چەن کەسێ ئێستا وەتەن وێران ئەکەن

جاهیلان بۆ ئیسفادەی زاتی خۆیان ڕۆژ و شەو

لەم موحیطە مەنعی عیلم و سەنعەت و عیرفان ئەکەن

ڕووڕەشی دونیا و قیامەت ئەو نەفامانەن کەوا

هەجوی قەوم و میللەتی خۆیان بە پارە و نان ئەکەن(د. ئەحمەدموختار جاف ،1986، 80)

لە نموونەیەکی تردا شاعیر سەبارەت بە بێ کەسی بێ دۆستی نەتەوەی کورد دەدوێت و داوایان لێ دەکات لە دژی دوژمنان و داگیرکەران خەبات بکەن و دەسەڵاتەکەیان لەناو برن. ئەمەش پەرۆشی شاعیر دەردەخات سەبارەت بە دۆزی کورد و بەرەنگاری دەسەڵاتی داگیرکەران دەبێتەوە وەک دەڵێت :

بێکەس و بێ پشتیوانین ڕێگەمان دوورە وەرن

حەیفە ئێوە وا ئەسیری دەستی چەن قەومی کەرن

بۆچی نازانن لەخەمی کاوەیی ئاسنگەرن ؟

هەڵبکەن ... کوردی ئەم ئیدارە لابەرن (د. ئەحمەدموختار جاف ،1986، 106)

-فایق بێکەس(1905- 1948)

ئەو دیاردانەی لە ناو نەتەوەی کورد بوونی هەبووە، وەک نۆکەری بۆ دوژمنان و داگیرکەرانی گەل و دووبەرەکی و ناکۆکی لەگەڵ یەک لە پێناو دەسکەوتی کەسی و ماددی هەوڵی سڕینەوە و لەناوبردنی یەکتر دەدەن. ئەمانەش وای لە شاعیر کردووە بەرەنگاریان ببێتەوە وەک دەڵێت:

کورد ئەبەد ناگاتە مەقسەد نۆکەری بێگانەیە

دوو دڵن پیسن لەگەڵ یەک ، بۆیە وا بێ لانەیە

میللەتێکن بۆ نەمانی یەکتری هەر هەوڵ ئەدەن

داخەکەم ورد و درشتی شێت و شەیدای ئانەیە

سەنعەت و عیلم و مەعاریف زەڕڕەیەک باوی نییە

پیاوەتی لایان بە تەنها چەفتە و جامانەیە (د.بێکەس ،1391، 83)

لە نموویەکی تردا شاعیر هەوری نائومێدی و تەمی ڕەشبینی باڵ بەسەر گوتاری شیعریدا دەکێشێت، لەلایەکی ترەوە دژی مەلا و شێخە و بەرەنگاری کارو کردەوەکانیان دەبێتەوە،کە گەلی کورد بەدەستیانەوە دەناڵێنێت داوا لە خوای گەورە دەکات وەک هەموو نەتەوەکانی تر نەتەوەکەشی بێتە خاوەنی کیانی سەربەخۆی خۆی ڕزگاری بکات لە دیلی و ژێر دەستی نەتەوە سەردەستەکان کاتێک دەڵێت :

خوایە! یەک (لوتەر) بنێری بۆ گەلی کوردی فەقیر

تا نەجاتی با لە ژێر دەستی مەلا و شێخان و پیر

ئەم شەوی دەیجوورە تا کەی ؟ دەرکەوێ ڕۆژی مونیر

جوولەکەش وا بوون بە شت هەر کوردە گەر مابێ ئەسیر (حیلمی ، 2010 ،71)

-کامران (1929- 1986)

زوڵم و ستەمی دوژمنانی کورد وا لە تاکی کورد دەکات بەرەنگاریان ببنەوە شاعیرش وەک نیشتمان پەروەرێک ڕەفزی ژیانی ژێردەستەیی کردووە و بەرەنگاری کارو کردەوەی دوژمن بووەتەوە کاتێک دەڵێت:

ژین کە دیلی بێ سەرومڕ

ئیتر بۆچی نەبین بەکڕ

تا خوێنمان نەڕژێتە گڵ

هەرگیز ناگەشێتەوە گوڵ

بەم تێکۆشانە گەلی کورد

ئاگرە گەشەکەی هەڵکرد (دیوانی کامران ، 2013 ، 285)

لە نموونەیەکی تردا کامەران بەرامبەر بە زوڵم و نادادی دوژمنانی گەلەکەی دەوستێتەوە و پێیان دەڵێت هیچ هێزو دوژمنێک ناتوانێت تاسەر مرۆڤ بکات بە دیل و کۆیلە، چونکە کاتێک تاک و کۆمەڵ و هوشیاربن بەرەنگاری زوڵم ستەمی دوژمن دەبنەوەی تێ دەکۆشن لە پێناوی ئازادیدا وەک دەڵێت :

هەر چەندە چنگی جەزرەبەی دوژمن

بگاتە جەرگ و گیربێ لە گەردن

ناتوانێ خوێنی باوەڕ بڕێژێ

کار ناکاتە (بیر) ئاگر و ئاسن

تا لاشە لەسەر لاشە کۆمەڵ بێ

زووتر ئەگەینە لوتکەی سەرکەوتن (کامران ،1971، 19)

- دیلان(1927-1990)

پەیامی دەقی شاعیر دووپاتکردنەوەی خۆ بەدەستەوەنەدان و ڕەتکردنەوەی دیلی و ژێردەستەییە، دژ و بەرەنگاری هەموو ئەو کردەوانەیە کە کەسانی بۆ دوژمنان ئەنجامی دەدەن وەک کڕنۆش و دیلێتیە بە کارێکی ناڕەوا لە قەڵەمی دەدات و بەرەنگاری دەبێتەوە و دەڵێت:

کڕنووش بردن:

یاسای دەوری کەوانە

کەی دیلێتی ... ئەنجامی کورد زمانە

کەی دیلێتی :

بۆ میللەتان .... ڕەوایە؟

لە کوێ زەهر بۆ نەخۆش دەوایە ؟

ئەی تروسکە :

ڕووە و تۆ دێین بۆ شادی

ئینجیلمانە سووتاندن یا ئازادی (محەمەد، 2007، 140)

لە نموونەیەکی تردا گوتاری شیعری دووپاتکردنەوەی ئەو ڕاستییە، کە دوژمن هەرگیز ناتوانێ بەپڕکردنی زیندانەکان لە لاوی کورد ڕێگای خەبات و تێکۆشان لەگەلی کورد دابخات. شاعیر بەرەنگاری دوژمنانی گەل و نەتەوەکەی دەبێتەوە و پێیان دەڵێت : زیندان و هەڵواسین و سێدارەدان لە خەبات و تێکۆشتان ساردمان ناکات. بەڵکو دەبێتە فاکتەرێک بۆ بەهێزبوونمان وەک دەڵێت :

ئاسوودە بن زەبری زیندان　　　　هەڵواسین و پەت و خنکان

تەوژمی خەبات لەق ناکا　　　　هێزی تێکۆشان شەق ناکا (محەمەد ،2007، 114)

-برایم ئەحمەد(1914- 2000)

بلە یەکێکە لەو شاعیرانەی سەبارەت بەپرسە نەتەوەیەکان دەنگێکی دیار بووەو بەرەنگاری هەر کارو کردەوەیەک بووەتەوە دژ بە گەل و نەتەوەی کراوە لەم دەقەدا شاعیر بەرەنگاری زوڵم ستەمی داگیرکەرانی نەتەوەکەی وەستاوەتەوە و دەڵێت:

مەژی بۆ مردن ، بمرە بۆ ژیان

چۆن قازانج ئەکەی ، تا نەکەی زیان

لە زڕەی زنجیر ، دڵت نەلەرزێ

پێوەند بۆ لەشە ، نەوەک بۆ گیان (برایم،2007، 20)

لە نموونەیەکی تردا بلەی شاعیرپەیام و گوتاری شیعری ئاراستەی هەموو دوژمنانی خاک و نەتەوەکەی دەکات و پێیان دەڵێت: خاکی کوردستان موڵکی عەرەب و فارس و تورک نییە، بەڵکو مەلای نا مەلا وای کرد کە کورد خاکی وڵاتەکەی لە دەست بدات. بۆیە بەرەنگاریان دەبێتەوە بە زۆڵ لە قەڵەمیان دەدات و دەڵێت:

سەدام کوردستان موڵکی تۆ نیە

نه هی ئەتاتورک نه خومەینییه

مەلای لا به لا کوردی خسته داو

ئینگلیزیش ئێوەی لێکردین به پیاو

تاقه بستێکی ئەم کوردستانه

داگیر نەکراوه به جەنگی مەیدان

هەمووی بەپاکی و دڵسافی خۆمان

به فرت و فێڵی زۆڵه موسڵمان

کورد بێبەش کرا له ماف و له نان

له ماڵی خۆیا بوو به بێگانه (برایم ،2007 ، 67)

-شێرکۆ بێکەس(1940- 2013)

شێرکۆ لەم دەقەدا به نائومێدییەوه دەڕوانێته مەسەله نەتەوایەتییەکان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕوحیەتێکی بەرەنگاری لەمیانەی هەڵوەستەیەکی نیشتمانییەوه بەرجەسته دەکات، مەبەستیشی شەری براکوژی و ململانێیه سیاسیەکانه که کێشه ناوخۆییەکان قوڵتر دەکاتەوه، کاتێک که دەڵێت:

من نیشتیمانەکەم گێله

له خوێن ساردی و بیرچوونەوه و بێباکیدا

لەهیچ نیشتیمانێکی تر ناچێ

بۆیه منیش بڕیارم دا

وەکو کراسێکی کۆن

چاویلکەیەکی شکاو و

نامەیەکی بزرکراو

ئەوم لەبیربچێتەوه (بێکەس ،2011، 102)

به هەمان شێوەی ڕووکردنه کێشه سیاسییەکان گرنگی و بایەخێکی زۆری لای شاعیر هەبووه . بۆیه له نموونەیەکی تردا بەرەنگاری ئەوانه دەبێته، که بوونەته هۆی ئەوەی وڵات بەرەو نائومێدی نەتەوەیی و سیاسی ببن دەڵێت:

که وڵات بوو به چەتەوڵی هەڕەشەو

چی دەرگایە لێی داخستی

ئیتر شتێک نییە لەوەدا هەرگیز

تۆ پێی بڵێی خۆشەویستی (بێکەس ،2011، 22)

- عەبدوڵڵا پەشێو(1946-)

بە هەمان ڕۆحییەتی نەتەوایەتی و بەرەنگاربوونەوەی گیانی کینەو ڕقی پیرۆز لە کردەی سیاسیی پەرچەکرداری نەتەوایەتی و براکوژی کە گەورەترین گورز لە نەتەوە دەدات ، بەو مانایەی کە نەتەوە دەبێت کەسانێک حوکمی بکەن کە گیانێکی کوردایەتییی بەرجەستە بکەن ، نەوەک لەپێناوی ئایدیۆلۆژیایەکی دژ بە بەرژەوەندیی کورد سیاسەت بکەن ، کە دەرەنجامەکەی کوشتاری ناوخۆیی لێدەکەوێتەوە ، بۆنمونە دەڵێت :

دەستت برزی . چاوت کوێر بێ

ڕێگەی ڕاستت کێوی قافی پڕ هەڵدێر بێت

هەی کرم لە گۆشتت بدا،

شێرپەنجە بەخوێنت فێر بێ...

تۆ دەتزانی، ئەوەی کوشتت چیبوو، کێ بوو؟

پێشمەرگە بوو...

پشت و پەنا ، تێشووی ڕێ بوو.

لە نموونەیەکی تردا شاعیر وەک خەمخۆرێک بۆ خاک و وڵات و نەتەوەکەی بەرەنگاری کارەکتەرو سەرکردە سیاسیەکان دەبێتەوە پێیان دەڵێت لە سایەی حوکم ڕانی ئێوە کوردستان بوەتە شوێنی خائین و خۆفرۆش کاتێک دەڵێت:

تا سێبەری ئەوان مابێ

کوردستانمان وەک دێڵەیەک

دەبێ جێگەی بەر دەرگا بێ

توتکە بەعس و براکوژی لێ پەیدابێ ...

کوردستانی ئێمە ئاشە و

سەرکردەکانیش ئاشوان

کورد باراشە و لێکردنیان

به قۆنتەرات داوە بەوان (عەبدوڵلا پەشێو،2006، 449)

ئەنجام

لە کۆتایی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتنە ئەم ئەنجامانەی لای خوارەوە.

1- گوتار چەمکێکی ڕەخنەییە گوزارشت لە کێشەیەکی دیار دەکات. یەکێکە لەو چەمکانەی تێکەڵن بە زاراوەی تر لە بوارەکانی مەعریفەدا وەک (تیۆرەکانی ڕەخنە و زانستی کۆمەڵایەتی و زمانەوانی و فەلسەفەو دەروونناسی) .

2- شیعری بەرەنگاری بەرجەستەکردنی گوتارێکە لە ئەنجامی نادادی نەتەوەیی و سیاسی و ئایینی و ئابووری سەرهەڵدەدات ،میللەت لە خەوی ژێردەستەیی و ئەستەمدیدەیی هەڵدەسێنێ و کار دەکات لە ورژاندنی هەست و گیانی نەتەوایەتی.

3- لە گوتاری بەرەنگاریدا شاعیر بە قووڵی و ڕەسەنایەتی گوزارشت لە زاتی هوشیاری ناسنامەی رۆشنبیری خۆی دەکات بە ئاراستەی ئازدییەکی ڕاستەقینە بەرامبەر بە دوژمنی داگیرکەر .

4- گوتاری بەرەنگاری لە شیعردا زاڵ و لە بابەتەکانی تری ئەدەب زیاتر بوونی هەیە. لە شیعری زۆربەی شاعیرانی کوردیش لە هەموو قۆناغەکاندا ڕەنگیداوەتەوە .

Lesti sarchawakan

-kteb- be zmani kurdi

1- xoshnaw, Abo Bakr (dr):(2002), shari barngari kurdi(1975- 1990) ,chpi yakam, komputar w chapi Ronaki,sulaimami.

2-Mohamed,dlshad ali, (dr): (2007),delan w taqekrdnawae shari, chpi yakam,chapxanai dazgai chap w paxshi sardam.

3-halmi, Rafeeq: (2010), shar w adabyati kurdi, chpi dwam, chapxanai Aras, hawler.

-Namai akademi

1- Mstafa, sarhad husen: (2015), shari barngari w natawayati la sharakani (kamaran mokreda), namai mastr, zankoi sulaimani.

2- amen, sherko hama:(2008), shekarkrdnykigotaki cheroka hawal, namai mastr, zankoi koya.

3- kamal, dyar ali: (2009) , gotati seyasi kurdi la rwangai pyshgryakanawa, tezi dktora, zankoi salahadeen.

5-Ali, sherzad sabri: (2012) , razi krdn da gotara ramyareda, tezi dktora, zankoi soran.

6-barznji, Osman abdol maroofm: (2002) shari nwei kurdi salani panja w shstakan la xoarooi kurdustan, tezi dktora,zankoi sulaimani.

6-ahmed, nawzad ali:(2022), aykoni barangari la hardow govari (nosari kurd) w (nosari kurdustan), tezi dktora,zankoi sulaimani.

–Dewan

1- dewani ahmad moxar jaff: (2016), lekdanaw w peshaki :dr: azadeen muatafa rasool, chapxanai taran- panjara.

2- braem ahmad: (2007) koai barha shareakani.kokrdnawai : omar maroof barznji ,chapi yakam, nawandi chapamani xakm , sulaimani.
3- Abdullah pashew: (2006), haspm hawra w rkefm chya,ktebfroshizanko w chram chapi seyam, hawler.
4- Dewani peramerd: (2007), kokrdnawa w parawez noseen: mohamad rasool(hawar), chapi yakam, chapxanai shvan.
5- Dewani salm, g- mokryani, bnkai roshnberi lobnan bo chap w paxshw wargeran,beroot.
6- sherko bekas: (2011), esta kchek nshtemanma, dazgai chap w paxshi sardam, chapi yakam, sulaimani.
7-kamaran: (1971), golala sora, chapxanai raparen, chapi dwam,sulaimani.
8-dewani Goran:(1390), abdola goran, amadakrdni: mohamd mala kareem,chapi yakam,nawandi blawkrdnawai sna,
9-Dewani fayeq bekas: (1391) kokrdnawai : mimosa. Omeed ashna, chapi dwam, blawkrdnawai kurdstan sanj, kurdstan.
10-Dewani qana: (1979), Borhan qana: koekrdotawa w chapi krdooa, chapi yakamm chapxanae zankoi sulaimani.
11-Nali: (1976), lekolenawai:Mala abdolkareem modars w Mohamd mala abdolkareem, chapi yakamm chapxanai kori zanyari kurdm m Baghdad.
12-warya qana:(1970), bashi yakam la pash margi, (qanq) chapxanai zheen, sulaimani.

-kteb- be zmani arabi

1- Fathim, Ibrahim,(1986),Dictionary of Literary Terms, 1st edition, Arab United Publishers Foundation, Beirut.
2- Hammadi,Idris: (1995),Legal Discourse and Investment Methods, 1st edition, Arab Cultural Center, Beirut / Casablanca.
3- Rashid,Azad Abdul: (2014), (The Misers) in Modern and Contemporary Arabic Discourse, doctoral thesis, School of Languages, University of Sulaymaniyah.
4- Elias,Elias Antoun: (1972), Elias' Modern Dictionary, Dar Al-Jalil, Beirut.
5-Robert de Beaugrand, Text and Conducted Discourse, translated by: Tammam Hassan, World of Books, 1st edition, 1998.
6- Boulnoir ,Boudissa: (2009),Moroccan poetic discourse through the book: The Model of Time in the Other Poets, a stylistic study, Algeria, Hajj Lakhdar University - Batna, Faculty of Literature, Arabic Language.
7- Karim, Dr. Juman Abdul,: (2016), From Discourse Analysis to Critical Discourse Analysis, 1st edition, Dar Al-Kunoz, Amman.
8- Khalil,Khalil Ahmed: (1965), Al-Adab Magazine, from the article Four Poets and Renewal, December.
9- Al-Amoush, Dr. Kholoud: (2008), Qur'anic Discourse, a Study of the Relationship between Text and Context, World Book Wall, Amman - Jordan, 1st edition.
10- Eid, Raja: (1988),The Philosophy of Commitment in Literary Criticism, Mansha'at Al-Ma'arif, Alexandria, (ed.).
11- Abu Asbaam Saleh:(2005),The Culture of Resistance in Literature and the Arts, Philadelphia University Press, Arabic Calligraphy Press, vol. 20.
12- Yaqtin,Saeed: (2005), Analysis of Novel Discourse, Arab Cultural Center, Casablanca, Beirut, 4th edition.
13- de Saussure, Ferdinand: (1985),General Linguistics, edited by: Yoel Youssef Aziz, Arab Horizons House for Press and Publishing, Baghdad.

14- Al-Busaisi, Adel Najeh Abbas: (2016),The Novel Discourse, Novels by Taha Hamid Al-Shabib, doctoral thesis, Al-Qadisiyah University, College of Education.
16- Harb,Ali: (1986),Encyclopedia of Arab Philosophy, Volume One, Arab Development Institute, Beirut, First Edition.
16- Al-Mandara, Ezz Al-Din: (2006),The Jamrah of Poetic Text, Approaches to Poetry, Poets, Modernity, and Effectiveness, Dar Masjid Lami for Publishing and Distribution, Amman.
17- Kanafani,Ghassan: (1968), Palestinian Resistance Literature Under Occupation 1848 - 1968, Beirut, 1st edition.
18- Muhammad Ghanmi Hilal, Contemporary Issues in Literature and Criticism, Dar Nahdet Misr for Printing and Publishing, Cairo, (ed.), (ed.)
19- Al-Khouli, Muhammad Ali: 1982), Dictionary of Theoretical Linguistics, 1st edition, Library of Lebanon, Beirut.
20- al-Tunji, Muhammad: (1975),The detailed dictionary of linguistic sciences (Al-Siniyat), 1st edition, Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah, Beirut.
21- Al-Sayyed, Dr. Mahmoud: (2008),Compromise in Contemporary Arabic Poetry, Journal of Human Sciences, Muhammad Khaydir Sabkra University, Issue Eight, Ministry of Culture, General Book Authority, Damascus.
22- Arabic Language Academy, Intermediate Dictionary, Cairo, Misr Press, vol. 1, 1960, article (Sermons).
23- Berri,Hawass: (1994),Mufdi Zakaria, study and presentation, Office of University Publications, (ed.).

-Govar

1-sharef, abdolwahd adres: (2021) , barangari la sharakani mala alida, govari zankoi Raparen, jane2.

-pegae alktroni

1-ar.m.wikipedia.org,2019 .
2- Ashcroft Bill,Griffiths Gareth Tiffin ,2007, post colonial; the key concepts, 2nd Ed .Routledge Newyork , pp.11.